
प्रकरण सहावे

उपसंहार

उपसंहार

१९७५ नंतरच्या मराठी ग्रामीण कादंबऱ्यांच्या संदर्भात "कागूद"

"सावली" आणि "मेढ इन इंडिया" या तीन कादंबऱ्यांचा अभ्यास करताना प्रथम आपणा "कादंबरी या वाङ्मय प्रकारासंबंधीचा तात्त्विक विचार केला. या अभ्यासात प्रामुख्याने कादंबरीची उत्पत्ती, कादंबरीचे घटक, कादंबरी आणि इतर वाङ्मयप्रकार, कादंबरीची व्याख्या इत्यादी मुद्यांवर भर दिला." कादंबरी "हा वाङ्मय प्रकार मूळात भारतीय की पाश्चात्य या चर्चेमध्ये हा प्रश्न अनुत्तरीत राहिला असे दिसून आले. कादंबरीच्या काही ठळक घटकांचा आढावा घेताना, कथानक, व्यक्तिरेखा, संदर्भ, वातावरण निर्मिती, भाषाशैली, मनोविश्लेषण, आदी मोजके घटक घेवूनच या अभ्यासास पूर्णविराम दिलेला आहे. कादंबरीने कथा, कविता, नाटक, चरित्र, आत्मचरित्र, ललित गद्य, निबंध, या सर्व वाङ्मयप्रकारांचे गुणविशेष आत्मसात केल्यामुळे तिचे स्वरूप अव्याख्येय कसे ठरते हे आपणा कादंबरी आणि इतर वाङ्मयप्रकार या तुलनात्मक अभ्यासात पाहिले. कादंबरीची व्याख्या पाहताना कादंबरीला व्याख्येय पासून अव्याख्येय समजणा-या सर्व मतांचा अभ्यास केला.

१९७५ नंतरच्या मराठी ग्रामीण कादंबरीकडे वळण्यापूर्वी मराठी ग्रामीण कादंबरीतील एका प्रश्नाचा उहापोह करणे अत्यावश्यक होते. तो प्रश्न म्हणजे ग्रामीण-प्रादेशिक भेदाचा तात्त्विक विचार. या प्रश्ना-बद्दल चर्चा करताना, आनंद यादव, नागनाथ कोत्तापल्ले, चंद्रकांत बांदिवडेकर मधु कुलकर्णी, स.शि. भावे, इत्यादी अभ्यासकांची मते विचारात घेतली. तथापि मतमतांतरामुळे हा प्रश्नही अनिर्णित असल्याचे दिसून आले. प्रस्तुत अभ्यासात ग्रामीण कादंबरीचे स्वरूप आणि प्रादेशिक कादंबरीचे स्वरूप यांचाही थोडक्यात आढावा घेतला आहे.

तसेच १९७५ नंतरच्या मराठी ग्रामीण कादंबरीकडे वळण्यापूर्वी ग्रामीण कादंबरीची पूर्वपीठिकाही अभ्यासणे अत्यावश्यक होते. त्या-प्रमाणे दुस-या प्रकरणात ग्रामीण कादंबरीची उत्पत्ती कशी झाली इथून १९७५ पर्यंत तिचा विकास कसा होत गेला याचा थोडक्यात अभ्यास केला आहे. ग्रामीण कादंबरीचा उगम निश्चित करताना सुस्वातीच्या दोन कादंबऱ्यांचे स्वल्प अभ्यासले. १. बळीबा पाटील. २. पिराजी पाटील या दोन कादंब-यापूर्वी " शेतक-याचा असूड " या महात्मा फुलेंच्या पुस्तकात शेतक-यांच्या जीवनाचे वास्तवदर्शी चित्रण आले होते. " शेतक-याचा असूड " ही कादंबरी नव्हे. तो वैचारिक ग्रंथ आहे, परंतु तो ग्रंथ वाचताना आपण वास्तववादी कादंबरी वाचत आहोत असे वाटते, इतका हा ग्रंथ लालित्य प्रधान आहे.

उपरोक्त दोन्ही कादंब-या जरी निर्विवादपणे पहिल्या ग्रामीण कादंब-या ठरत असल्या तरी त्या दोन्हीत पहिला नंबर कोणाच्या कादंबरीचा लागतो हा प्रश्न वादग्रस्त असल्याचेही दिसून आले. पुढे ग्रामीण कादंबरीचा विकास पाहताना ना.वि. कुलकर्णी, साने गुरुजी र.वा. दिघे, ग.ल.ठोकर, विभावरी शिरकर, बा.भ.बोरकर, श्री.ना. पेंडसे, व्यंकटेश माडगूकर, अण्णाभाऊ साठे, उदधव शेळके, शांकर पाटील हमीद दलवाई, जयवंत दळवी, रा. रं. बोराडे, आनंद यादव, महादेव मोरे या काही महत्त्वाच्या लेखकांच्या साहित्याचा परामर्श घेतला आहे.

१९७५ नंतर मराठी ग्रामीण कादंबरीच्या प्रवाहात आपले वेगळे स्थान निर्माण करणारे प्रामुख्याने दोन लेखक उदयास आले.

१. आनंद पाटील - " कागूद " आणि " सावली "
२. पुस्तोत्तम बोरकर - " मेड इन इंडिया "

या शिवाय १९७५ नंतर बाबाराव मुळे, अशोक व्हटकर, नागनाथ कोत्तापल्ले, राजन गवस, वासुदेव मुलाटे, रामचंद्र पठारे यांचाही उदय झाला. तथापि प्रस्तुत अभ्यासासाठी आनंद पाटील आणि पुस्तोत्तम बोरकर हे विनीचे नवोदित लेखक निवडले आहे.

तिस-या प्रकरणात आनंद पाटील यांच्या " कागूद " या लघुकादंबरीचा वाङ्मयीन अभ्यास केला. या अभ्यासात प्रस्तुत लघुकादंबरीच्या कथानक प्रमुख व्यक्ती चित्रे, संघर्ष, भाषाशैली, संवाद, ग्रामीण जीवनचित्रण या घटकावर प्रकाश टाकला आहे. त्यातही आपण या कादंबरीतील व्यक्तिचित्रणावर अधिक भर दिलेला आहे. कारण या कादंबरीतील बाबू, आबा, सेक्रेटरी ही पात्रे कादंबरीचा आत्माच आहेत. ही पात्रे वगळी तर कादंबरीत काही रहात नाही. म्हणून " कागूद " ही कादंबरी व्यक्तिप्रधान आहे. असा निष्कर्ष काढला आहे. " कागूद " ची भाषाशैली अभ्यास्ताना आनंद पाटील यांनी ग्रामीण/शाहरी निवेदनाविषयी कोडी फोडल्याचे लक्षात येते. प्रस्तुत कादंबरीत त्यांनी ग्रामीण-प्रमाण भाषाचा सुरेख गोफ विणल्याचे दिसून आले या मिश्र भोषेने अत्यंत लवचिकपणे ग्रामीण परिसर आणि ग्रामीण मन आविष्कृत केलेले आहे.

चौथ्या प्रकरणात " सावली " चा अभ्यास करताना " कागूद " च्या तुलनेत " सावली " ही कादंबरी धट्टाप्रधान ठरते असे दिसून आले. " कागूद " ही लघुकादंबरी 'सावळी' इतकीच जीवत आहेत मात्र ती तीक्ष्णरूपर विरोधी स्वभावाची असलेली आढळतात. " सावली " मधील पात्रांचे शोषक आणि शोषित असे दोन गट पडतात. दोन्ही लघुकादंब-या ग्रामीण जीवनाच्या एका-एका अंगाचे दर्शन घडवतात. कागूद या लघुकादंबरीत शेतीचे खरेदोखत करण्याच्या संदर्भातील ग्रामीण जीवनदर्शन चित्रित झाले आहे तर, सावली मध्ये घर बांधताना येणा-या अडकणीच्या पार्श्वभूमीवर ग्रामीण जीवन दर्शन घडते परंतु कागूदच्या तुलनेत सावली अधिक व्यापक जीवनदर्शन घडवते असे म्हणावे लागते.

एकामागोमाग एक कोसळणा-या संकटाच्या मालिकेला कादंबरीतील चिवट नायक धैर्याने तोंड देतो. यातून ग्रामीण वृत्तीप्रवृत्तीचे दर्शन तर घडतेच त्याशिवाय ग्रामीण मनाचेही दर्शन घडते.

शेवटी धोंडीबाची शोकांतिका होते. ग्रामीण जीवनात जे निषिद्ध मानले जाते, त्याला करावे लागते. कर्ज भागवण्यासाठी जमिनीचा तुकडा विकण्याचा तो निर्णय घेतो, हे ही आपण पाहिले.

या कादंबरीची भाषा अस्सल ग्रामीण आहे. " कागूद " मध्ये निवेदनासाठी मिश्रभाषा वापरणारा लेखक सावलीत मात्र तितक्याच लवचिकपणे अस्सल ग्रामीण भाषा वापरताना दिसतो.

" कागूद " आणि " सावली " या दोन लघुकादंब-यांच्या तुलनेत " मेड इन इंडिया " ही कादंबरी सर्वच बाबतीत वेगळी ठरते. ही कादंबरी व-हाडी भाषेच्या निवेदनाने उलगडत जाते. आनंद पाटील यांच्या दोन्ही कादंब-या लघुकादंब-या आहेत आणि " मेड इन..." ही दीर्घकादंबरी नास्ली तरी लघुकादंबरी ठरत नाही. ती कादंबरी ठरते. कागूद आणि सावलीशी तिवे साम्य शोधण्याचे झाल्यास मेड इन.....ला सुद्धा स्टथानिक कथानक नाही. " एका सुशिक्षित ग्रामीण तरुणाने आपल्या गावाच्या आधारे आधुनिक भारताची सर्व पातळ्यावर होत चालेल्या नैतिक घसरगुंडीचे चित्रण येथे केले आहे. असे तिवे ठळक कथानक सांगता येईल. कादंबरीत इतक्या बारिक सारिक विषयांना लेखकाने स्पर्श केला आहे की त्या खर्षाचाच अभ्यास मांडणे जिकीरीचे व्हावे, कादंबरीत जरी निवेदनासाठी व-हाडी भाषा वापरली असली तरी अर्धे-मधे प्रमाण मराठी, हिंदी, इंग्रजी या भाषांचाही व शब्दांचाही वापर केलेला आहे. या कादंबरीचाही अभ्यास आपण कथानक, व्यक्तिचित्रण, ग्रामीणजीवनदर्शन, भाषाशैली, विसंगती या दृष्टीने केला.

ढासूत निघलेली सामाजिक परिस्थिती सांगताना नायक पंजाबराव उपरोधिकपणे बोलतो, घटना अतिशयोक्त करून सांगतो " गरसोळी खुर्द " या आपल्या गावचे चित्रण करताना तो अखिल भारतीय सामाजिक, सांस्कृतिक राजकीय परिस्थितीवर भाष्य करतो. म्हणजे तो आपल्या गावाला प्रतीकात्मतेने मांडतो.

आता प्रकारे १९७५ नंतरची मराठी ^{ग्रामीण} कादंबरी म्हणून " कागूद " " सावली " आणि " मेड इन इंडिया " या तीन प्रातिनिधिक कादंब-यांचा अभ्यास करताना आपण प्रत्येक कादंबरीचा स्वतंत्र अभ्यास केला. त्यातील कथानक, पात्रे, जीवनचित्रण, भाषाशैली इ. घटक स्वतंत्र काढले आणि त्यांचे वर्गीकरण केले. प्रस्तुत कादंब-यांचा एकत्रित स्वस्वात अभ्यास मांडणे निरर्थक ठरते. कारण प्रत्येक कादंबरीत समान घटक आढळत नाहीत.

कागूदचा अभ्यास करताना भाषाशैली आणि व्यक्तिचित्रणावर भर घावा लागतो. तर " सावली " अभ्यासताना जीवनचित्रणावर भर घावा लागतो. मेड इन इंडिया अभ्यासताना भाषाशैली आणि ग्रामीण जीवनचित्रणावर भर घावा लागतो. त्यामुळे या तिन्ही कादंबऱ्यांचा स्वतंत्र अभ्यास करून शेवटी त्यांचे वेगळेपण निश्चित करणे सोयीस्कर ठरते.

म्हणून आता प्रस्तुत तिन्ही कादंबऱ्याकडे १९७५ नंतरची वैशिष्टपूर्ण कादंबरी म्हणून पाहताना कोणती वैशिष्ट्ये दिसून आली ते पाहू

कागूद " " सावली " आणि " मेड इन इंडिया " या तीन कादंबऱ्या संदर्भात असे म्हणाता येईल की तिन्ही कादंबऱ्यात कथानक गोण ठरते. या कादंबऱ्यांचे कथानक एका एका वाक्यात संगिता येते. आणि सुरुवात मध्य व शेवट अशी पारंपारिक रचना पडतेही इथे वापरलेली दिसत नाही. अत्यंत अल्पशा कथानकाला तपशीलात गुंतवून प्रस्तुत लेखकांनी वास्तववादीपणा कलात्मक कलाकृती निर्माण केलेल्या दिसतात. त्यामुळे १९७५ नंतरच्या मराठी ग्रामीण कादंबरीचे " वास्तव प्रधानता " हे एक वैशिष्ट्य मानता येते.

या कादंबऱ्या ग्रामीण जीवनाचे वास्तवतापूर्ण चित्रण करताना आढळतात. त्याचा हेतू कथा अथवा कहाणी सांगणे हा नाही तर जीवन चित्रणातून ग्रामीण सामाजिक परिस्थिती सांगणे हा असलेला दिसतो. त्यामुळे या कादंबऱ्या जीवनवादाकडे जास्त झुकतात. पण त्यातून प्रस्तुत लेखकांनी कलात्मकतेचे भान सोडलेले नाही. म्हणून कलावाद आणि जीवनवाद याचा समन्वय या कादंबऱ्यांनी साधला आहे असे म्हणाता येते. १९७५ नंतरच्या मराठी ग्रामीण कादंबरीचे हे एक ठळक वैशिष्ट्य ठरते.

वाङ्मयीन प्रतिभा सूक्ष्मगामी होत चालल्यामुळे प्रतिभेच्या अविष्कारात वैविध्य आलेले दिसते हे खरे. तथापि या अविष्काराला मर्यादा पडलेल्या दिसतात. आशय अविष्काराचा अस्तिपणा हा त्याचाच परिणाम मानावा लागेल. प्रस्तुत तीन कादंबऱ्या आशयाच्या बाबतीत आसंद आहेत म्हणावे

जीवनदर्शनाचा अत्यल्प आवाका असलेल्या आहेत आणि विस्ताराने-
ही लघु असलेल्या दिसतात. परंतु त्यांच्यातील जीवनदर्शनाची खोली
(Depth) पाहता असे म्हणाता येते की १९७५ नंतरची ग्रामीण
कादंबरी विस्तारापेक्षा खोलीला अधिक महत्त्व देणारी आहे.

स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर झालेला शिक्षण प्रसार छेडोपाड्यात
यशास्वीरीत्या पोहोचला आहे याचे प्रत्यंतर या कादंब-यातून येते.
" कागूद " आणि " मेड इन इंडिया " या दोन कादंब-यांमध्ये नायक
सुरिक्षित आहेत. समाजात ते निर्भिडपणे वावरताना दिसतात.
" मेड इन...चा नायक पंजाबराव संपूर्ण भारतावर औपराधिक भाष्य
करतो. या सुरिक्षित नायकांच्या तोंडी आलेली भाषा विविधतापूर्ण
आहे. कधी ते इंग्रजी बोलतात, कधी हिन्दी तर कधी प्रमाण मराठी
अशा संमीश्र भाषा बोलताना हे नायक दिसतात. असा विविध
भाषाचा अनिर्बंध आणि समुचित उपयोग तसेच सुरिक्षित नायक हे
देखील १९७५ नंतरच्या ग्रामीण कादंबरीचे वैशिष्ट्य ठरते. ग्रामीण
कादंबरीच्या निवेदन शैलीचा हा विकसित म्हणावा लागेल.
कादंबरीचे निवेदन वि' शिष्ट पद्धतीनेच असावे असा आग्रह १९७५
नंतरची ग्रामीण कादंबरी करीत नाही ही तिच्या विकासाची खूणच
मानावी लागेल.

आनंद पाटील यांची मुलाखत

प्रश्न :- " कागूद आणि सावली " पूर्वीच्या आपल्या लेखन प्रवासा विषयी काही माहिती सांगा आपली साहित्यिक जळण-घळण क्वी झाली ?.

उत्तर:- " जळण-घळण वेगळे शब्द जरा बोजड वाटतात. अनघड दगड धोंड्याना पाथरवट भेटण्याचे दिवस आमच्या घराण्यात फार उशिरा आले. अल्पभूधारक एकत्र शेतकरी कुटुंबात लेखक/विद्वान पंडीत होण्याची स्वप्न स्वातंत्र्यपूर्व काळातील रयतेला क्वचितच पडत. आजोबांना ओटक्या-आकरक्या व मोडी सही करता येई. एक अकाली वारलेला गिरणीकामगार चलता तिसरी-चौथी पर्यंत शिकला होता. अशा परिस्थितीत घरात वाङ्मयीन परंपरा वेगळेच ठावठिकाणा नव्हता. स्वावलंबी शिक्षण योजनेत शिक्षण घेण्याची संधी कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्या रयत शिक्षण संस्थेमुळे मिळाली. तेव्हा अभ्यासक्रमातील धडे आणि किरकोळ वाचनाच्या मर्यादा ओलाखणे शक्य झाले. उदा. सातारला प्रा. (डा नंतर झालेले) एस.एस.भोसले वसतिगृहातल्या आमच्या खोलीवर जेवायला येत. ते मराठीचे प्राध्यापक तर मी इंग्रजी "स्पेशल " चा विद्यार्थी इंग्रजी भाषा व वाङ्मय अंतरंगात मुरणे कठीण होई, तेव्हा मराठी साहित्य त्यातल्या-त्यात ग्रामीण- आपले वाटे. भोसले सरांनी गो.नि.दांडेकरांच्या तथाकथित लोकप्रिय प्रादेशिक साहित्यावर सपाकूण टीका लेख लिहिल्याचे आठवते. बं.पी.जी. पाटील वर्गात संत व ग्रामीण साहित्यातले संदर्भ इंग्रजीच्या तासाला देत. त्यामुळे वाचन वाढले. हायस्कूल-कॉलेजच्या नियतकालिकात दोन तीन लेख लिहिले होते. लेखनाचा छटा प्रारंभ आजीच्या " कृत्रीच्या कन्या झाल्या राण्या " या बालकथेने झाला. व्यंकटेश माडगूळकर, शंकर पाटील, आनंद यादव

बोराडे यांच्या ग्रामीण कथा वाचून आपणा असे लिहू शकू असे वादू लागले. आपला गाव, आपली माणसं, त्यांच्या साहित्यातील चित्रणापेक्षा वेगळी आहेत याची जाणीव होऊ लागली. पृढे प्राध्यापकी पेशात पे. मुमताज रहिमतपुरे आणि कविवर्य सूर्यकांत झेंडेकर यांच्या सारखे सहकारी मिळाल्यावर कथा लेखनाला चालना मिळाली. कोल्हापूरातील एका वर्षाच्या वास्तव्यात " वैखरी : साहित्य मंजिरी, या स्थानिक मासिकात शब्द चित्रे व कथा लिहिल्या. १९७१ मध्ये सत्यकथेत पहिली " खेप " प्रसिद्ध झाली आणि माधव कोंडविलकरांनी आनंद पाटलांची " अदलाबदल " आनंद यादवांशी केली. ती अधुनमधुन अनेकजण करतात ! थोड्यात कागूद पूर्वी पंधरावीस कथा व चारदोन लेख एवढाच मर्यादित प्रवास.

प्रश्न : कागूद आणि सावली या दोन लघुकार्दंब-यांच्या निर्मिती प्रक्रियेची कळकथा थोडक्यात सांगा. कथेकडून लघुकार्दंबरीकडे आपणा का वळला ? मोठी कार्दंबरी लिहावी असे तेव्हा का वाटले नाही ?

उत्तर: खरे पाहता लेखकांचे असे कबुली जबाब किती खरे असतात याबाबत माझ्यातील तुलनाकार सारांक असतो. आज मी त्या प्रक्रियेकडे वेगळ्या दृष्टीने पाहतो. पण लेखकाचे लेखन तो ज्या परिस्थितीत वाढतो त्याकाळाच्या वाडू. मधीन अभिस्वीने व संस्कृतीने ब-याच प्रमाणात नियंत्रित केलेले असते. हे प्रत्यक्षपणे घडते. मुळात " कागूद " ही सत्यकथेसाठी लिहिलेली लघुकथा होती. तिच्यात वेगळ्या शक्यता जाणावल्यामुळे राम पटवर्धनांनी मला त्या अनुभवा संबंधी संधपणे सुवेळ ते सगळे सविस्तर लिहायला सांगितले हे सहज घडले.

प्रश्न : किती वेळा असे पुर्नलेखन केले ?

उत्तर : तीन वेळा काही भाग गळाला काही नवा सुचला.

प्रश्न : संस्करणाचे फायदे झाले का तोटे ?

उत्तर : ते आपणासमूह्या संशोधकांनी ठरवायचे. मला स्वतःच्या लेखणात दुरुस्त्या, पुरस्त्या, काटछाट, करण्याचा कटाळा येत नाही. लेखन ही " इंडस्ट्री " कष्टाने उभारायची असते. जाणाकार संपादक प्रकाशकांशी तार जुळी तर तिवे डिव्हिडंड जास्त प्रमाणात लाभतात.

प्रश्न: या दोन्ही कादंब-यात आगदी सामान्य वाटणारे जमिनीचा तुकडा खरेदी व घरबांधणी - असे छोट्या अवकाशाचे आशय सूत्र आपण निवडले. त्यांना प्रातिनिधिक स्वल्प कसे काय प्राप्त झाले ? लेखकाचे प्रारंभीचे लेखन स्वानुभवाच्या भीडवलावर उभारलेले असते असे म्हणातात. आपला अनुभव काय ?

उत्तर लेखक विशिष्टाच्या आतल्या अनुभवाच्या भीडवलावरच प्रामुख्याने आपला लेखन संसार उभारतो, हे खरे आहे. " कागूद " मधील संपूर्ण अनुभवविश्व हे आमच्या घरचे आहे/गावचे आहे.

प्रश्न: स्वानुभवाची नाळ तोडण्यासाठी तृतीय पुरुषी निवेदन वापरले का ?

उत्तर: निवेदन तंत्राचे वा शैलीचे प्रयोग करण्याचे भान तेव्हा नव्हते " कलात्मक उंची " आशय/अनुभव/आकार निष्ठा, वगैरे संकल्पनाही नीट उमगत नसत. कधी कधी इंग्रजी संकल्पना शब्द कळायचे पण मराठी समीक्षा कठीण वाटायची. मात्र काहीतरी नवे घडवायची ओढ वाटे.

प्रश्न : पण आपल्या कादंब-यात इंग्रजीचा प्रभाव फारसा दिसत नाही त्यांच्यातील सामाजिक आशय आपणाला आधी भावला का लघुकादंबरीच्या आकाराची जाणीव प्रबळ होती ?

उत्तर: सारेच घुंव्यातून वाट काढण्यासारखे होते. सूक्ष्म स्वस्पात इंग्रजों-कलेपणा अट्टक आहे. त्या अराजकाचा उलगडा स्वतंत्र लेख लिहून करावी लागेल.

प्रश्न: कागूद मधील अनुभवाची कृष्कथा जोपर्यंत घरे बोधली जात आहेत तो पर्यंत जिवंत वाटत राहणार. सावली कशी गवस्ली ?

उत्तर: कागूदला जोडून दुसरी लघुकादंबरी लिहून झाली तर संग्रह निघू शकेल हा व्यवहारीपणा सुप्त मनात दडलेला असावा. भावणारा आशय/विषय कुठे कधी " फलशा " होईल याचे गणितात मोजता येत नाही. मात्र झपाटल्यासारखे गळ टाकून वाट पहात असावे लागते. मे मसिह्याच्या सुट्टीत गावी गेलो होतो. आमच्या चुलत्याच्या मेहुण्याने त्याच्या पिंपळेवाडीत बांधलेले नवे घर दाखवायला नेले. कापड गिरणी संपकाळात त्या वाड्करानी टुमदार घर उभे केले होते. त्यांनी अडकणीचा पाटा वाचला. फणसाचे गरे खायला घातले आणि थोड्या कर्जाऊ रकमेची मागणी केली. एवढ्या दाहक गिरणी संपावर तेव्हा मराठीत कुठे च कथा-कादंब-या लिहिण्या नव्हत्या. मला मुंबईच्या लोपाचा अनुभव नव्हता. पाहुण्याच्या घराच्या छपरावर त्याची गडद सावली दिसली ती तेवढीच सावलीत काल्पनिक घटक कागूद पेक्षा जास्त प्रमाणात आहेत.

प्रश्न : आपल्या दोन्ही लघुकादंब-यात प्रमाण व ग्रामीण मराठीचा संमिश्र वापर निवेदनासाठी केलेला आहे. खटकेबाज स्वाद मात्र शोधूद ग्रामीण भाषेत आहेत. त्यांचे कौतुक समीक्षकांनी केले आहे. पण ही तडजोड म्हणजे कादंबरीच्या माध्यमाच्या संदर्भात केलेली पर्यायी व्यवस्था म्हणता येईल. का ?

उत्तर: या प्रश्नाचे सैद्धांतिक उत्तर फार विस्ताराने द्यावे लागेल. अगदी स्पष्टपणे सांगायचे तर ती " तळवोड " " प्रकाशन " " माध्यम " व वाचकवर्गाने नियंत्रित केलेली आहे. शब्द ग्रामीण बोली भोषेत एक दोन कथा लिहिल्यानंतर तिच्या मर्यादा व बलस्थाने मला काही प्रमाणात उमगली होती. वाङ्मयीन भाषा ही कमी जास्त प्रमाणात संस्कारित असतेच. शिवाय आजवरच्या कोणात्याही ग्रामीण लेखनाच्या लेखनात लोकभाषा व लोकसाहित्याची खरी आंतरसंहितात्मकता इंग्रजीकरण व संस्कृतकरणाच्या संडविचमध्ये रसरशीतपणे अभिव्यक्त झालेली नाही. असा माझ्या अलिकडच्या संशोधनाचा निष्कर्ष आहे. तेव्हा माझ्या कादंब-या खरोखरच देशी-ग्रामीण आहेत असे मला वाटत नाही. हे आजचे मत .

प्रश्न: तो मुद्दा महत्त्वाचा आहे. तरी परंतु आपल्या कादंब-यातील भाषा सुदृढ आणि समर्थ आहे. वस्तु शिखरवाडकरांनी तुमच्या लेखन-भाषेचा समावेश ज्ञानेश्वर-तुकाराम-मर्दकर नंतर सोनकांबळे आनंद पण्टील आता टप्प्यावर केला आहे. ही भाषा आपण आपण कशी कमावली ? तिच्या प्रेरणा कोणात्या ?

उत्तर: इंग्रजीत उच्च पदव्या संपादन केल्या तरी मूळ मातीशी माझा संबंध दीर्घकाळ टिकून आहे. शिवाय मराठी माध्यमातून घेण्यात झाले. विशेषतः आमची शाळातुषी आजी व आई यांची भाषा आणि व्यक्तिमत्त्वे माझ्यावर जास्त प्रभाव टाकणारी आहेत. भाषा अंगी मुरायलाही बरीच किंमत मोजावी लागते. माझ्या गावाने ती पुरेपूर वसूल करून माझ्यावर प्रेमाचा वर्षावही केला आहे. हे शब्दवेड माझे गाव आणि आजोबांच्या मातीतून रंग-रस-गंध घेऊन आलेय. ते फार कमी प्रमाणात पुस्तकी आहे. त्यामुळे माझे इंग्रजीही " भारतीय " आहे. असे हितशास्त्र सांगतात.

प्रश्न : मराठीतील आपले आवडते लेखक कोणते ? आणि का ?

उत्तर : आवडीनिवडी वय वाढेल तरा बदलतात. प्रथम मला माडगूळकर शंकर पाटील, यादव-बोराडे, आवडायचे. त्यातले मधले दोघे रयत शिक्षण संस्थेत काही काळ नोकरीला होते. ते लेखक म्हणून नामवंत झाले, मग आपण प्रयत्न करायला काय हरकत आहे ? असे साधे कारणही आत्मविश्वाचे निखारे चेतवायला प्रेरक ठरले असावे. त्यावर रामपटवर्धनांनी फुकर मंगली. अखेर अशा आवडीतही समकालिन लेखकांचा " फॅमिली रोमान्स" असतो. आवडीबरोबर हेवा-मत्सर, इर्ष्या वगैरे भेसळ हा अपरिहार्य घटक असतो. त्यातूनच खरा लेखक घडावा लागतो. अलिकडे मात्र मला गब्रियल ग्रुसिया, मार्क्विझ, डेरेक वॉलकांट चेनुआ अचेवे, जॉन फॉवलेज, मिलान कूदिरा ही विदेशी बळुकीच अधिक जवळची वाटते. त्यातल्या त्यात लॅटिन अमेरिका व अफ्रिकेतील देशीवाद व प्रतिकाराचे सौंदर्यशास्त्र माळगारे बळुखोर रानटी लेखक अधिक भावतात. उत्तराष्ट्रनिकतेच्या वाटा म्हायला त्यांची मदत अधिक मोलाची वाटते. भालचंद्र नेमाडे व विलास सारंग ही दोन टोके ग्रामीण लेखकांनी विसरून चकलणार नाही. परिघावरचा " स्वतःसुभा" बोलार्जून केंद्रस्थान बळकावण्याचा प्रश्न महत्त्वाचा आहे. त्यासाठी सांस्कृतिक वसाहत्वादाचे निर्वस्तहतीकरण घडवण्याचे बळ यायला हवे.

प्रश्न: ग्रामीण व दलित साहित्य या चळवळीबद्दल आपले मत काय ?
देयया अभावी ग्रामीण साहित्य चळवळ मागे पडत आहे हे खरे काय?

उत्तर: तपशीलाने खूलासा हवा असेल तर माझे मराठी नाटकावरील इंग्रजी प्रभाव हे पुस्तक (मराठी अथवा इंग्रजीत) कृपया वाचा. म्हणाजे या चळवळींची खरी सांस्कृतिक पार्श्वभूमी लक्षात येईल. ग्रामीण - दलित-जनवादी-शाहरी वगैरे नवे नामकरण हा नव्यावसाहत्वादातील नवजातवाद आहे. दलित साहित्य किती दलित आहे आणि ग्रामीण साहित्य किती ग्रामीण आहे.

याचा निवाडा महादेव बाबाजी राणे यांच्या संत तुकाराम (१९१२) किंवा महात्मा फुले यांच्या तृतीय रत्न (१८५५) या नाटकातील आशय व भाषेच्या तुलनेत करावा लागेल. ग्रामीण साहित्याला तशी खंबीर वैचारिक बैठक नाही या आशोपात तथ्य आहे. शिवाय सर्व साहित्य जितके " प्रादेशिक " अधिकृतितकेव ते जास्त " वैश्विक " (UNIVERSAL) हे महत्वाचे आहे. हा वाद विषय छे टाब्लेला बरा. कारण जगाच्या वाङ्मयात अशी कप्पेबंदी क्वचितच आढळते. या कप्पेबंदीनेच मराठी साहित्यात लेखक व वाचकांची नसबंदी होते ? परस्पर कौतुक " क्लब " वाढतात.

प्रश्न: अलिकडे तौलनिक साहित्याच्या सखोल अभ्यास केल्यामुळे वेगळ्या प्रकारे आपण या समस्याकडे पाहता असे जाणावते. इंग्रजी वाङ्मयाचे अभ्यासक म्हणून आपणास ग्रामीण साहित्याकडून काय अपेक्षा आहेत ?

उत्तर: ग्रामीण/दलित साहित्याची कोंडी झाल्याचे बहुसंख्य लेखक-समीक्षक मान्य करतात. त्यात " अनेस्थेटिक क्रिटिसिझम " (Anaesthetic criticism) मध्ये ही तक्रार ठळकपणे दिसेल. अपेक्षा कप्पेबंदी भेदण्याच्या आहेत सूप मोठ्या.

प्रश्न : पण ही कोंडी कशी फुटेल ? आशय व आविष्काराच्या संदर्भात नवता कशी येईल असे वाटते. ?

उत्तर: त्याचे तयार फार्मूले मिळणार नाहीत. जगभरच्या वाङ्मयात आज काय उलाढाली चालल्या आहेत याची कल्पना किती मराठी लेखकांना असते ? भारतीय भाषातील साहित्यिक घडामोडींचा विचार आपण किती गंभीरपणे करतो ?

प्रश्न : आपणाच मला प्रश्न विचारून पेवात टाकले ? नेमाडे, सौरंग व चित्रे यांनी असेच प्रश्न वेतागाने उपस्थित केले. त्यांच्या बहुभाषिकत्वाचा हा परिणाम असावा, आम्ही मराठीचे प्राध्यापक आमच्या मर्यादा मान्य कसे करणार ? ते जावू द्या. मराठी ग्रामीण साहित्याच्या समीक्षकांबद्दल आपले मत काय आहे ?

उत्तर: मूळात मराठीत समीक्षक आहेत या गोष्टीवर माझा विश्वास नाही. मग ग्रामीण समीक्षकांचा विचारच दूर राहतो. सगळेच वसाहतवादाचे बळी आहेत. ज्याची त्याला प्यार कोठडी. तेरी भी चूप मेरी भी.

प्रश्न: कोणातीही कलाकृती पथम कलावादी असते. की जीवनवादी ? आपल्या लेखनाचा कल कुठल्या बाजूला झुकणारा आहे असे वाटते ?

उत्तर: तुम्ही अजून फडके-डीडेकराच्या भौंगळ परिभाषेच्या पोचट परिघात अडकून पडलेले दिसतात. चावून चोथा झालेल्या त्या वादांनी केव्हाच कात टाकलीय. आता न कादंबरी आहे कादंबरी, आत्मपरिवर्तीत कॉम्प्युनाव्हेल कादंबरी, नव नव कादंबरी कॉम्प्यु.परा-कादंबरी वेगळे विशेषण वापरायचे दिवस आलेत. उत्तराधुनिकतावादी कुठलीच लेबले स्वीकारायला तयार नाहीत. तेव्हा बंडखोरांची टोळी स्थापन करायचा विचार करा.

प्रश्न: हो, पण आपल्या लष्कादंब-याना मला लेबल लावावेच लागेल, त्या किती प्रमाणात वास्तववादी आहेत ? त्यांना सामाजिक कादंब-या -

उत्तर: त्या साध्या " वास्तववादी " कादंब-या आहेत. त्यातले वास्तव तुम्ही तूमच्या कसोट्यावर मोजा. त्यात प्रयोग वेगळे जाणिवपूर्वक केलाय असे मला वाटत नाही. प्रतिक्रियात्मकता मात्र जरूर असेल. पण मराठीत खरी सामाजिक किंवा वास्तववादी कादंबरी अजून लिहिली गेलेली नाही.

प्रश्न: आपणा त्या आता कशा प्रकारे नव्याने लिहाल ? किंवा नवी वाटचाल ...

उत्तर: मी निवेदनशैली बदलेल. वास्तव व सत्य या बाबतच्या संकल्पना विविधागानी मांडाव्या लागतील. संज्ञापुवाह, संवाद घटनांची मांडणी, लय, संघटन तत्वे वगैरे भाकडकथांच्या पुनर्विचार आजच्या संदर्भात महत्त्वाचा आहे . संज्ञापुवाह संवाद असेच घडले याचा पुरावा काय ? संज्ञापुवाह मंत्र हा एक नवाच वाटतो.

प्रश्न: हे सगळे बदल प्रत्यक्षात प्रतिबिंबित करणारी मोठी कादंबरी आपणा का लिहिलेली नाही ? लघुकथा संस्कृतीने ब-याचगामीण लेखकांना मर्यादा पडल्या आहेत असे नेमाडे म्हणतात ते आपल्या संदर्भात किती खरे आहे.

उत्तर: ते कधीही अशी खरे आहे पण या बाबतीचा सखोल अभ्यास मी अजूनकेलेला नाही. मात्र मोठ्या कादंबरीचे लेखन चालू आहे. तिला " ग्रामीण " अथवा अन्य कुठले लेबल चिकटू नये अशीच तिची कुंडली मांडणा-या रसिकांच्या शोधात मी आहे. अर्थात तिचा प्रकाशक आणि वाचक - प्रश्नकर्ता तो आपणास भेटावा ही सदिच्छा. आभारी आहे.